

БИБЛИОТЕКА ИНСТИТУТА
ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

Л. Бр. 13881

Г. Бр.

UDK 801+801.3+808.61/62.

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

И

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

СТО ГОДИНА ЛЕКСИКОГРАФСКОГ РАДА У САНУ

Уређивачки одбор

академик Павле ИВИЋ, академик Ирена ГРИЦКАТ-РАДУЛОВИЋ, академик
Милка ИВИЋ, доп. члан САНУ Митар ПЕШИКАН, др Драго ЂУШИЋ

Главни уредник

ПАВЛЕ ИВИЋ

Београд, 1993.

О РЕЧНИКУ СРПСКОХРВАТСКОГ КЊИЖЕВНОГ И
НАРОДНОГ ЈЕЗИКА САНУ

Не може се повести реч о Речнику Српске академије, а да се већ на самом почетку не помене име његовог идејног и духовног зачетника Стојана Новаковића. Један од првих и истовремено један из плејаде најзначајнијих непосредних прагматских настављача вуковске реформаторске идеје о народној основици модерног књижевног језика, добро је разумео да нова литература, као год и општа писменост на тој основици, не може рачунати на значајнији просперитет без три основна постулата: граматике, правописа и речника. И док су прва два и могла бити препуштена индивидуалним прегаоцима (међу које се и сам Стојан Новаковић сврстао радом на граматички, израда речника, бар како је замишљан, указивала се као монументалан захват, недостатан моћима појединца. Јасно је било да је Вуков речник, као први у редоследу српских вокабулара новог времена, пружао, у суштини, само идејне оријентире којима језик треба да се креће, док се за комплексније и комплетније потребе књижевнојезичког развоја морају у лексикографији улагати сасвим нови и модерно организовани напори, почев од пребирања и сређивања свеопште лексичке баштине¹ и творевине до утврђивања методологије и организације његове финалне обраде. Таквим разумевањем значаја свеукупног прикупљања лексичког блага и успостављањем стручно-научног тела за израду великог речника савременог српског језика, Новаковић је, у ствари, следио идеје и примере научних прегалаци у другим земљама Европе у време нарастања бриге о националним, фолклорним и културним вредностима народа.² Тачније је, међутим, рећи да су му европски подухвати ове врсте више служили као прагматски примери за послове ове врсте, док су идејни постулати самога задатка дефинисани вуковским принципима и стањем домаће писмености која се у свом стасању, за разлику од осталог света, налазила готово на самом почетку. И док су умови европске хуманистичке науке тога доба главну пажњу посвећивали естетском неговању језичког израза, обогаћивању и духовном прочишћавању националне лексике до екстремног пуританства, дотле је српским писцима и интелектуалцима ваљало тек да откривају његове законитости и особености, да их систематизују и

1 „Иоле књижеван читалац знаће, како се већ са самом Академијом ... спаја мисао о обради језика, о речнику, о уздигнућу језика на виши научни и књижевни значај”, рећи ће С. Новаковић у својој *Посланици Академији наука философских* под називом *Српска краљевска академија и неговање језика српског*, ГЛАС Српске краљевске академије X, Београд 1888, 7 (у даљем тексту: П.).

2 „Академије су ... средишта науке. Језик је и средина и средство свеколике друштвености, просвете и науке у свакоме народу” (П., 7). Као „сјајне примере” у том погледу Новаковић наводи француску академију, академију у Флоренци, мађарску академију и румунску у Букурешту.

презентују у савремено верификованом облику. Нова српска литература, па и стандардна писменост вапила је за продором у непознате ризнице изражајног блага језика, посебно народног, не само као живог извора за богаћење литерарног изражавања, научну и културну кореспонденцију – већ и за сваковрсне нарасле потребе дана.

Добро је познато да је Стојан Новаковић свој научно утемељен и стручно образложен предлог за израду великог националног речника савременог језика предочио Српској краљевској академији³ у наведеној посланици, прочитаној на свечаном скупу Академије 10. септембра 1888. године „у славу стогодишњице Вука Стеф. Карацића”. Ову чињеницу не спомињемо само из пијетета или фактографских разлога. Желимо у овој прилици указати на идеје које је Стојан Новаковић излагао као смернице за израду речника, идеје које су грађене на његовим научним сазнањима, али саображеним представама о језичким потребама – онога времена. Данас, када нас од тих идеја дели више од једнога века, ваља нам нешто рећи и о томе на који начин су те идеје одржане и укомпоноване у дело које је из њих проистекло.

ФОРМИРАЊЕ ЛЕКСИЧКЕ ГРАЂЕ ЗА РЕЧНИК СЛНУ

Разуме се да је основ сваког речника његов лексички фонд. При томе пресудну улогу има не само опредељење – шта од расположивог лексичког материјала унети у речник већ и шта из њега изоставити.⁴ За једно или друго опредељење – морају се имати јасни критеријуми; они опет, директно зависе, с једне стране, од концепције речника, а, с друге стране, од процене (стручне оцене) лексикографа шта се од постојећег материјала у утврђену концепцију уклапа.

На самом почетку пошло се од неколико захтева и принципа:

- 1) речник треба значајно поунити речима из народног језика, онима којих нема у Вуковом речнику и
- 2) грађа речника мора поред лексике усменог и народног говора обухватити комплетан материјал писменог и уметничког језичког стварања.

Сходно овоме, још је Друштво српске словесности 1855. године упутило јавни позив за прикупљање речи у народу. Одзив није изостао и ускоро су почеле да пристижу и прве збирке таквих речи. Временом је ова акција

³ Српска краљевска академија (наука) основана је 1886. године; први академици проглашени су 5. априла 1887.

⁴ Ради се првенствено о томе да се избегавају речи-хапакси, које „привремено” бивствују у језику или су индивидуалне творевине без изгледа да дуже опстану у језику; начелно се избегавају *потенцијане речи* (нпр. глаголске именице, изведеница на -ост, речи с негацијом и сл.) ако за њих нема потврда у грађи; од таквих речи се као одреднице уносе само оне које су засведочене у грађи.

стално подстицана и обнављана тако да је на овај начин добијен значајан број збирки из разних говорних подручја српског народног језика.

Како је, међутим, суштина целокупног посла била – изградња и унапређивање новог књижевног језика (на народној основици) – постављало се одмах и питање односа народног и књижевног језика, односно књижевног статуса прикупљене лексике. Јасно је при томе било од првога дана да све што у народу живи и постоји не може бити аутоматски преузимамо и са књижевнојезичког становишта имати нормативну вредност. Неопходно је, дакле, било успоставити критеријуме за утврђивање књижевне употребљивости фолклорног материјала, односно изградити осећање за дистинкцију између народног (народског), супстандардног и културолошког, књижевно-стандардног нивоа лексичких и општеграматичких норми за све што се да преузети и увести у арсенал савремене писмености и модерног књижевнојезичког израза.

Посебно поглавље у бризи о чистоти језика биће настојање да се у духу народног језика уреди (успостави) српска научна терминологија, што је у том тренутку подразумевало: 1. настојање да се из језика елиминишу страни термини и речи (што је, уосталом, било у складу са сличном тежњом и у других европских народа) и 2. да се уместо страних изнађу домаће речи. Невоља се, међутим, испојила у томе што домаћих речи за све појмове науке и духовне културе није било, најмање у фолклорном корпусу, а покушаји ковања нових речи домаћим материјалом претрпели су неуспех; чак се и сам Вук морао побунити против таквих покушаја, који су, често, доводили до каламбурског извитоперавања српског језика, нарочито на терену „терминотворства”.⁵

Ова неуспела епизода око посрбљивања туђица имала је, међутим, два важна узредна резултата, који су се показали изузетно значајним: 1. долазило се до сазнања о томе да се у језичкој творби, каогод уопште у језичком стварању, мора полазити од духа народног језика (што је опет значило да је дух и структуру народног језика требало темељно изучавати и (у)познавати) и 2. да се и одбрана од страних речи, или како је речено – од „туђинске поплаве” такође мора изводити „верно ослушкујућих дух језика народног”.⁶

Тежиште читавог подухвата лежало је у гледишту да је неопходно материјалом „простог народног језика” дограђивати и обогаћивати „књижевни народни језик”.⁷

5 Исп. Гласник друштва србске словесности, св. I, Београд 1847, стр. 2-10.

6 П., 14. Уосталом, многе „туђице” у ствари су пре интернационализми, док су друге често тако уобичајене у језику да се изгубило осећање о њиховом недомашем пореклу.

7 С. Новаковић употребљава за књижевни језик изразе „књижевни народни језик” (нпр. П. стр. 27) и „народни књижевни језик” (нпр. П. стр. 30 или у поднаслову на стр. 40: „Питања народног књижевног језика”). Оба термина противрече чињеници, коју је и сам Новаковић истицао, да се књижевни језик разликује од народног; као што је непрецизан термиолошки: „књижевни народни језик”, тако је исто и: – „народни књижевни језик (наиме, народни језик није књижеван, а ни књижевни није народан). Дакако, мислило се – књижевни језик с осномом народног језика, одн. „понарођен” књижевни језик. Исп. у том погледу Новаковићеву мисао: „Тиме што је изradio речник народног језика, он (Вук) је помогао, да се тај језик утврди у књижевности, он је ... стварању народног књижевног језика ... помогао (исто, 28).

Вуковско-даничићевска поставка о народној основи књижевног језика већ је у њихово доба наметнула и расправу о избору дијалектске базе за језик културе и начину попуњавања дефицитарне лексике у областима, пре свега духовне и научне сфере, где фолклорна лексика није увек нудила одговарајућа или никаква решења. Све је то имало не само прворазредни и пресудни значај за будући развитак језика, већ и директан утицај на програмско опредељење и репертоарску политику при изради будућег речника Српске академије.

Захтев Вуковаца па и Ст.Новаковића да се „верно ослушкује дух језика народног” (П. 14) изазивао је и становите недоумице – шта под тим заправо треба подразумевати. Одређеније речено – који дијалекат, одн. које говоре „верно ослушкивати”. С друге стране, нису се смела пренебрегнути ни новостворена писана дела, јер се „утврдило гледиште, да се свуда узима у рачун ... све што је ма где писано разним говорима нашега народа, па било штампано латиницом или ћирилицом” (П. 18-19).⁸ Ово је, дакле, значило корак даље од Вука и његовог фолклористичког третмана речничког материјала и корак ближе опредељењу по коме се језичка компетенција са супстандардног, руралног терена мора пренети на интелектуалистички, у домен и руке образованог света.

Први, мада индиректни потез у том правцу начинио је, у ствари, Даничић конципирајући Рјечник ЈАЗУ, с тим, дакако, што се њиме обухвата усмена језичка грађа и писмена „до нашега времена”, чиме се, уједно, „завршује старо вријеме, којему је на крају народни језик у данашњем свом стању, а настаје ново, којему је у почетку тај језик” (Даничић, П. 26). На овај начин, Даничић је јасно дефинисао деобне међе две епохе у развоју наше језичке историје, на основу чега је, опет, Ст. Новаковић указао на полазне границе од којих, по његовом мишљењу, будући речник Академије треба да пође.

Ипак, ваљало је, судећи по Новаковићевом казивању, расправити две важне ствари у концепцији речника:

1. који језички материјал њиме обухватити, односно
2. чему, којим друштвеним и културним потребама речник треба да послужи.

С обзиром на то да се у Новаковићево, поствуковско и постданичићевско време главна битка водила за изградњу и неговање модерног књижевног језика на народној основици и то у околностима друштвеног и националног романтизма и препорода, задаци језикословаца, а лексикографа посебно, морали су бити подређени овом актуелном циљу. Конкретније речено, Новаковићеве идеје, које је прихватила и Академија, а самим тим и лексикографска радионица, могу се дефинисати овако:

⁸ Новаковић има на уму, на пример, Рељковићевог *Сатира* из 1793. и 1807. те ауторе као Стефана Раића, Андрију Качића, Ивана Гундулића и др. и указује на другачији став Вука Караџића, који је „себи поставио за задању да његов речник буде речник живога, чистог народног језика, онога који се види у народној усменој књижевности” (П. 19-20).

1. Језик мора да служи најширим потребама писмености и културе, а књижевни језик српски мора бити заснован на вуковским основама.

2. На развој, унапређење и богаћење језичког израза мора се и едукативно утицати, а ту је „баш лексикографија позвана да у том образовању помогне” (П. 30).

3. У односу на Вука и Даничића, међутим, савремена лексикографија мора да пође „један корак даље”, настојећи да за своју грађу „пробере и оно што је у току првих сто година већ постало традиција за наш књижевни језик” (П. 30), дакле, оно што је литература успела да изгради на основама народног језика.⁹ Тиме би се – као да наговештава Новаковић и будући назив речника – добио „нови речник језика народно-књижевнога” (исто, 33).

С обзиром, међутим, на ту симбиозу, или тачније – опозицију народног и књижевног језика, морала су се већ на самом почетку рашчистити нека битна полазишта, међу њима и питање – да ли речник треба да буде конципиран као прескриптиван, тј. да арбитрира и прописује у домену језичке правилности и норме или, пак, да буде дескриптиван, тј. да се задржи на регистровању и описивању разноврсности и богатства лексичких чињеница? Ако би требало да задовољи оно прво, чему се у ствари нагињало, лексикограф би се у сваком конкретном случају морао нормативистички, дакле и (дис)квалификаторски одредити и то не само у односу на језик књижевних и интелектуалних стваралаца, већ и на све оно што се налази у народним говорима и из њих у речник преузима.¹⁰

Из овога става наметала су се два основна задатка: 1. одредити се и утврдити који су то говори који се могу сматрати „чистим народним језиком” (П. 48), односно темељним извориштем књижевног језика и 2. лингвистичком аргументацијом, односно утврђивањем граматичких законитости дефинисати не само вуковску „опћениту правилност” већ ту правилност демонстрирати на свакој конкретној језичкој реализацији, а пре свега у доменима као што су: нова лексика, творба речи, морфологија, акценат, синтакса, правопис, однос према речима страног порекла, интернационализмима и др., а што је захтевало претходну или с лексикографским радом напоредну лингвистичко-филолошку елаборацију; ово утолико пре што је већ и сам Вук запажао да ни у народним говорима није увек све „чисто” и да „кварежа има и у самом народу” (П. 48). Овај се захтев указивао утолико тежим што је наша филолошка наука била у зачетку, па су се одговори како на многа конкретна тако и на нека начелна питања тек морали тражити. Јер, Вуков позив на „поковање правилима и својствима народног језика” имао је, прагматски гледано, декларатив-

⁹ „Само тиме”, вели С.Новаковић, „што би се лексички обрадило ... све оно што је у књижевности до сад израђено за језик, књижевна би се тековина у језику удесетостручила” (исто, 33).

¹⁰ Новаковић је знао за ставове, рецимо, француских лексикографа који су у оквиру језичке продукције указивали на „три стања” писмености: *савремене речи*, *архаизме* (савремене речи у прошлости) и *неологизме* (речи будућности) који утичу на „напредак развоја језика”, али и на кварење „ако је у рђавим рукама” (исто, 28). Отуда, сматра Новаковић, „лексички се послови могу радити ... с нарочитим погледом и намером да се помогне стварању садашњем и будућем” (исто).

но-програмски значај, док су се лингвистичко-теоријска начела, с обзиром на захтеве времена, тек морала изналазити.

Што се првог посла тиче, онога око утврђивања односа књижевног и народног језика, ствар је изгледала лакше; основне смернице дао је, истина, већ сам Вук, али се оне нису показале посве задовољавајућим. Вуково нагињање ијекавском „јужном” изразу, односно источнохерцеговачко-дубровачком идиому није, наимае, било општеприхваћено, пре свега од србијанско-војвођанске екавске средине. Пут ка изворним соковима живог народног језичког ткива био је олакшан сазнањем да идеално чистог народног говора и нема и да књижевни језик не мора бити копија свих појединости само једног говора народног. Тиме је отворено широко поље за градњу модерног српског језика не само на основу јужних говора већ и оних у Шумадији, Мачви, Банату и Срему, тј. оних средина које су, као цивилизацијски најнапредније, биле и главни носиоци националне културе и просвећености.

Оваквим исходом ствари, дефинисана су основна усмерења, али и прагматски правци израде великог речника којем је Српска краљевска академија оснивањем свог Лексикографског одека (12. априла 1893. године) имала да приступи.¹¹

ПРИПРЕМЕ ЗА РАД НА РЕЧНИКУ

– Прикупљање грађе –

После начелних опредељења, први практични задатак био је прикупљање речи и стварање обимног и свеобухватног фонда лексичке грађе. Сходно утврђеним принципима, грађа је морала да се прибира из свих писаних извора, почев од Доситеја и Вука па наовамо; морао је бити ексерпиран материјал целокупне наше новије и савремене књижевне продукције, затим материјал из свих области писане речи – науке, уметности, политике, журналистике, администрације, привреде, спорта, домаће и стране терминологије, техничких дисциплина различитих струка, па и колоквијалног миљеа, дакле, грађа целокупне наше културе, укључујући и речничка дела поствуковског раздобља.

Посебан, веома значајан, уједно и мукотрпан и дуготрајан задатак био је сакупљање речи из народних говора, пре свега оних који су узети као основица новог стандардног језика.

Приступило се практично пионирском подухвату за прибирање грађе из свеукупне српске, доцније и хрватске језичке продукције. Задатак је био не само обимно замашан, већ и у стручном погледу сложен, тим пре што су лексикографски послови овога типа у нашој средини били без традиције, а и скупљачи нису били довољно обучени и вични за њих.

¹¹ О почезима рада Лексикографског одека в. детаљније: А. Белић, Речник српскохрватског књижевног и народног језика, књ. I, Београд, 1959. Увод, X-XX (у даљем навођењу: Увод).

Отуда је већ Ст. Новаковић сматрао да се око речника, на утврђивању списка извора за ексцерпирање, бирању речи и контекстуалних примера морају окупити само академици и искусни књижевници, дакле они који би били најпоузданији да процене вредност речи с обзиром на законитости и дух нашега језика.¹² Тако је – одлуком Академије 12. априла 1893. године – установљен Лексикографски одсек, а за његове чланове именовани академици: Ст. Новаковић (као председник Одсека) и Пера Ђорђевић (заменик председника), а осим њих још и Светислав Вуловић, Милан Ђ. Милићевић, Љуба Ковачевић, Љуба Стојановић и Љубомир Јовановић. Њима су се затим прикључивала и друга значајна имена, као: Андра Николић, Живко Поповић, Ђорђе С. Ђорђевић (као секретар Одсека) и Момчило Иванић.¹³ Избијањем Првог светског рата, те смрћу Стојана Новаковића (1915) и Момчила Иванића (1916) прекинута је делатност Одсека и рад на прикупљању речничке грађе је обустављен. Тиме је уједно завршени први и, историјски гледано, можда најзначајнији период рада Лексикографског одсека.

После Првог светског рата, 1920. године, обновљен је рад Одсека, а у његов састав су, као стални чланови, ушли академици Љуба Стојановић, Љуба Јовановић и Александар Белић (коме је поверено и руковођење Одсеком), а временом су се, као спољни сарадници дуже или краће време прикључивала и друга позната имена, међу којима и Јаша Продановић, Милорад М. Митровић, Јован Жујовић, Миливоје Башић, Радован Кошутић, Мирко Поповић, Исидора Секулић, Јован Радуловић, Синиша Станковић, Сима Пандуровић, Милош Московљевић, Драгутин Костић, Хенрих Барић, Јован Вуковић и други.

С обзиром на идеје Стојана Новаковића, а недовољну оспособљеност и искуство првих скупљача грађе, као год и оскудне материјалне и организационе прилике пре Првог светског рата и у периоду између два рата – тадашњи одабирачи будућих одредница и контекста уз њих нису, гледано из данашњег угла, могли постићи онај квалитет који би био довољан да се речник изгради на модернијим основама. Били су то, уосталом, први кораци који су каснијим сарадницима били поука како да се исправе почетничке грешке и пропусти.

Детаљнија анализа првобитно скупљане грађе, њена ревизија и надопуна новим изворима извршена је, а цео фонд знатно осавремењен тек после Другог светског рата, када је уместо Лексикографског одсека Академија основала Институт за српски језик (15. јула 1947), са задатком да настави рад на припреми и издавању Академијиног речника.¹⁴ У то време, око овога посла уз Александра Белића, првог директора Института, окупљале су се све више

¹² Детаљније о томе в. П. 80-85.

¹³ Рад на прикупљању грађе и организовању тога посла почео је крајем 1893. године, а први састанак Лексикографског одсека у вези с тим одржан је 24. јануара 1894. године када је донета одлука о прикупљању грађе из књижевних и научних дела као и из народних говора (о.ц. Увод, X-XI).

¹⁴ Одлуком Извршног већа НР Србије Институт је проглашен установом са самосталним финансирањем и издвојен је, попут других института, из редовног састава Академије, али је и даље задржао своје основне делатности и задатке. Године 1958. Институт за српски језик променио је своје име у Институт за српскохрватски језик, да би 1992. поново био припојен Академији као њен институт. Исте, 1992. г. одлукама Научног већа Института и Академије Институт је повратио свој ранији назив – Институт за српски језик Српске академије наука и уметности, како се и данас зове.

нове снаге; поред најистакнутијих личности поратне лингвистичке науке, професора Михаила Стевановића (који је после смрти Александра Белића 26. II 1960. преузео дужност директора Института), Радомира Алексића, Радосава Бошковића, укључивали су се и други, као: Глиша Елезовић, Миливој Павловић, професори Драгомир Илић, Милија Станић, Богољуб Јањић, Светозар Марковић, Милан Вујаклија, Никола Половина, Милош Ерцеговац, Бранислава Аранђеловић-Живковић и др. а из тада најмлађе генерације лингвистичких стручњака – Ирена Грицкат, Берислав Николић, Павле и Милка Ивић,¹⁵ при чему имамо на уму и многа друга имена која би у исцрпнијем навођењу заслужника за овај речник такође морала бити посебно и с особитим поштовањем поменута.

* * *

Прикупљање речи из народа представљало је од самога почетка посебан проблем. За тако обиман подухват морали су се узимати људи са терена, а то су, с обзиром на све околности, могли бити махом језички ентузијастички дијалектолози-аматери, али добри познаваоци, обично властитих локалних говора. Академија је отуда већ првих година свога рада, 1899. године, упутила *Позив* на сарадњу свим културним прегаоцима да јој у томе послу помогну; да би се добио што квалитетнији и уједначенији материјал, Академија је израдила и *Упутство за купљење речи по народу*¹⁶ Позив није, дакако, остао без одјека и побудио је у многих вољу да му се, често с пуно ентузијазма, и одазову. Неки од њих значајно су обогатили фонд оваквих речи, а међу првима су се исказали – Владан Арсенијевић са збирком од 265.928 листића, Андрија Јовићевић из Црне Горе, Ђ. Николајевић из Далмације, те Јован Јовановић Змај, великом збирком речи из разних крајева, понајвише из Војводине, Новак Радонић збирком речи из Бачке, Лука Ђерић-Бјелокосић и други.¹⁷

Прикупљање речи из народних говора обавља се и данас, мада не и систематски и организовано, просто зато што такав пројекат изискује знатна материјална средства и стручни кадар. Академија ипак сваке године редовно наменски одваја новац за откуп понуђених збирки. Њих, међутим, нема премного и углавном се преузимају од младих дијалектолога којима прикупљена лексичка грађа служи за израду магистарских и докторских радова.

На овај начин ипак се временом у Академијин фонд слило неколико стотина збирки речи из народа. Уочено је у једном тренутку било, међутим, да су оне махом из лексички атрактивнијих подручја, оних која се знатније одликују лексичким посебностима, док су зоне које су по лексици ближе стандардном језику унеколико занемарене, па се у последњих неколико

¹⁵ Детаљније о томе као и о исцрпнијем списку тадашњих и каснијих сарадника в. Увод, XVI-XX и Бранислава Аранђеловић-Живковић, Тридесет година рада Института за српскохрватски језик, Наш језик XXII/3-4, Београд, 1978, стр. 150-161, а в. и у овој књизи.

¹⁶ Позив је штампан 1899. године у Српским новинама, а и разаслат лицима од којих се очекивао одазив.

¹⁷ Више података о томе в. А. Белић, Увод, XIV-XV и Бранислава Аранђеловић-Живковић, наведени рад, 152-153.

година ова празнина настојала попунити збиркама управо из таквих, дотад недовољно истражених пунктова, у првом реду из Шумадије и Војводине.

Сакупљање речи из народних говора остаје и даље важан и ургентан задатак, нарочито због тога што дијалекти, под дејством културних и образовних утицаја, као и социјалних па и миграционих токова, мењају и губе своје лексичке посебности тежећи да се што више приближе говорном стандарду урбане средине.

Паралелно са прикупљањем речи у народним говорима, Академија и Институт су наставили са ексцерпирањем нове лексике из савремене, текуће литературе и других писаних извора објављених и после 1953.¹⁸ Нов подстицај у том правцу, као и организационо унапређење рада на Речнику уопште, проистекао је из одлука Академије да 1974. године формира Одбор за Речник САНУ.¹⁹ За чланове Одбора именовани су: академици Павле Савић, Иво Андрић, Михаило Стевановић (за председника Одбора), Војислав Ђурић, те дописни чланови Академије Павле Ивић и Мирослав Пантић (за секретара). Одбор је временом прошириван новим члановима, а данас га сачињавају: академици Петар Стевановић, Ерих Кош, Драгослав Михаиловић, Павле Ивић, Милка Ивић (као председник, после повлачења професора Михаила Стевановића из Одбора), Ирена Грицкат-Радуловић, Предраг Палавестра, Десанка Максимовић, Татомир Анђелић, Владимир Стојанчевић, Антоније Исаковић, Димитрије Стефановић, Олга Јеврић и Ђорђе Лазаревић, дописни чланови Академије Митар Пешикан (уредник и председник Уређивачког одбора Речника САНУ) и Живојин Бумбаширевић, а поред њих и Драго Ђупић (директор Института за српски језик САНУ),²⁰ Егон Фекете (уредник Речника САНУ), те лингвисти професори универзитета Драгана Мршевић-Радовић, Драгољуб Петровић и Слободан Реметић (секретар).

Једна од првих одлука Одбора је била да се убудуће систематски и организовано прате нова издања и картотека Речника стално надопуњава новом грађом. Одбор је образовао и Комисију за попуњу грађе (у саставу академик Предраг Палавестра, Егон Фекете, Драго Ђупић и Слободан Реметић, доцније и Љиљана Ного), чији је задатак да одабира и за ексцерпцију предлаже најзначајније нове изворе, организује подвлачење текстова, исписивање листића и обавља све друге послове око тога.

Важан потез представљала је одлука Одбора за Речник да се преузме картотека која је служила за израду шестотомног Речника српскохрватског језика двеју Матица. Ова грађа, унеколико млађа од Академијине и потпунија

¹⁸ Из списка извора за Речник САНУ, објављеног у I књизи, види се да је грађа црпена из књижевних дела, новина, часописа и др. објављених углавном до 1953. године (исп. и А.Белић, Увод, стр. XXVII).

¹⁹ Одлука о оснивању Одбора за Речник донета је 14. септембра 1974. године на V седници Председништва САНУ, а на предлог X скупа Одељења језика и књижевности САНУ.

²⁰ После смрти професора Александра Белића 1960. године, руковођење Институтом поверено је академику Михаилу Стевановићу. Он се са те дужности повукао октобра 1974. године, а од новембра исте године до јуна 1979. вршилац дужности директора био је Егон Фекете, уредник Речника САНУ; од тада па до данас Институтом у својству директора руководи Драго Ђупић.

из дела хрватских писаца, одмах је и укључена у постојећу картотеку, чиме је лексички фонд Речника САНУ значајано допуњен и осавременен.

С обзиром на то да се језик непрестано лексички и семиолошки богати, Матичина грађа се ипак није могла сматрати завршним потезом у обогаћивању картотеке Речника, па је пажња усредсређивана на нова дела књижевних стваралаца, на стручне часописе, штампу, термилошке приручнике, новообјављене речнике, енциклопедије итд.

Институт је, уз сагласност Академије, успевао да на том послу окупи довољан број стручних сарадника, а Академија је редовно обезбеђивала и, у границама својих могућности (које нису увек биле и достатне), одвајала средства за ове потребе. Тако је лексички фонд Речника стално надопуњаван, понекад и препуњаван, тако да се преобиле грађе у неким случајевима исказује, бар за лексикографе, и као изванбаласт, па се допуњавање грађе врши опрезније, одабиром оне лексике која представља вредносну новину у језичком изразу.

Овове треба додати да је и Матица српска, уз помоћ и сарадњу колега са Катедре за јужнословенске језике Филозофског факултета у Новом Саду, такође организовала, за своје потребе, ексерпирате нове грађе, као и лексичко снимање војвођанских говора; договором између САНУ и Матице ова се грађа симултано размењује за ону која се прикупља у САНУ.

У току скоро стогодишњег (са прекидима) рада на прикупљању грађе,²¹ у картотеку Речника слило се до данас огромно богатство материјала непроцењиве културне и научне вредности; фонд лексичких података данас броји преко шест милиона картица из неколико хиљада ексерпираних дела (књижевних, стручних и других)²² као и неколико стотина збирки речи из народних говора.

Сваки листић презентује једну реч-лексеу у контекстуалном окружењу на основу којег лексикограф одређује пре свега лексичко значење, дакле десигнативну (денотативну), конотативну и употребну вредност речи. Када су то картице из збирки народних речи, онда се ту, по правилу, налазе и подаци о граматичким особеностима лексеме, таквима као што су род, број, вид, деклинационе одн. конјугационе одлике, акценатске карактеристике и др.

Картотека речи, иако намењена првенствено лексикографским потребама, захваљујући контекстуалном окружењу лексеме, тачној идентификацији извора и другим пратећим подацима, може бити веома искористљива и за друга лингвистичка истраживања, нарочито у области синтаксе, семиологије, дијалектологије, правописа итд., што ову грађу чини вишеструко функционалном и употребљивом.

²¹ Први састанак којим је отпочео рад на скупљању грађе за Речник био је 24. јануар 1894 (исп. А. Белић, Увод, стр. XI).

²² Институт у своме саставу има документациону библиотеку у којој се налазе сва ексерпирана дела, са подвученим речима, онима које су заједно са контекстом исписане на педулице и унете у редовну картотеку Речника.

ЛЕКСИКОГРАФСКА ОБРАДА У РЕЧНИКУ САНУ

Речник САНУ од почетка је замишљен као речник-тезаурус, дакле као велики описни речник српскохрватског језика (у правом смислу овога термина), првенствено – књижевног језика. И као што је сакупљање грађе вршено током више деценија, тако је и израда Речника имала неколико прагматских фаза, које су значиле припреме како за организацију посла тако и за утврђивање принципа финалне обраде материјала.

Начелно, израда Речника није се ни могла замислити другачије него као колективни, коауторски подухват. Да би се започело с радом, ваљало је осим програмских начела утврдити и јединствену методологију. Ово је било тим теже што су махом сви активни и потенцијални сарадници били неупућени у лексикографске послове, па су се теоријске основе лексикографије као школе морале изграђивати и проверавати у пракси, на властитом искуству. Да је такав пут био „претежак“ (како се о томе изразио Момчило Иванић, један од првих посленика на Речнику), а резултат подложен критичким анализама и преиспитивањима, сведоче чак три огледне свеске Речника које су током времена, у периоду од 1913. до 1953. године,²³ израђиване пре коначног става о дефинитивном облику Речника, од основних постулата до избора типографских слова за штампу.²⁴ Отуда је јасно да су идеје о којима су уводничари у тим

23 Прва од њих објављена је 1913. године с назнаком да се „штампа као рукопис. Огледно издање бр. 1“ под насловом „Српски речник књижевног и народног језика по материјалу Лексикографског одсека Српске Краљ. Академије, израдио Момчило Иванић, секретар Лексикографског одсека“, с тим да се „шаље на преглед и оцену г.г. академицима и стручњацима“. Друга огледна свеска била је припремљена 1943. године, а предговор, који је потписао Милош Тривунац, носи датум 2. II 1944; по наводима А.Белића (Увод XIX), „тај оглед је, у ствари, остао до ослобођења у коректури“, мада је, у ствари, штампан у финалном облику, са следећим текстом на насловној страни: „Српска краљевска академија, Речник српског књижевног и народног језика. Огледна свеска (глава-глече), Београд 1944. Штампана Државне штампарије“, 4°, у два ступца, XXXVIII + 58. Речник има: Предговор (III-VIII), Увод (IX-XIX), Употребљени извори (XXI-XXXVII), Скраћенице (XXVIII) и текст речника (3-58 стр.). Увод није потписан, а по подацима које даје А. Белић (Увод, XIX) писали су га: Р. Бошковић (тачка 1-3), Ј.Вуковић (тачку 4) и К.Тарановски (тачку 5). Трећа огледна свеска објављена је 1953. године, са следећим текстом на насловној страни: „Српска академија наука, Институт за српски језик. Огледна свеска Речника српскохрватског књижевног [не каже се – и народног – Е.Ф.] језика, по грађи Српске академије наука. Штампана се као рукопис“. Огледна свеска има Предговор који је потписао А.Белић (30. марта 1953); речнички текст од стр. 5. до 32. Свеска је, по речима А.Белића „намењена унутрашњој употреби ... обрађивачима ... као упутство како да уређују своје рукописе“. „По себи се разуме“, каже Белић у завршној реченици Предговора, „да је целокупним овим радом руководио Научни савет Института за српски језик на челу са потписаним“, док у Уводу I тома Речника (XXI) за исту ствар вели „на њој [Огледној свесци – Е.Ф.] је највише радио проф. М. Московљевић, али је завршну обраду дао колектив“.

24 Занимљиво је да је Председништво СКА издало прву огледну свеску (1913) (с молбом да академици и стручњаци дају свој суд о њој) верујући да се већ тада „Академија налази пред ... коначним уређењем свога лексикографског материјала и издавања речника“ (в. Огледна св., стр. II).

огледним свескама говорили одраз тадашњег не само лексикографског (не)искуства већ и размишљања о основним одређењима научно-лингвистичког значаја.²⁵

Стручна елаборација лексикографских начела, методологија обраде речничке грађе и финална лингвистичка постава целог речничког пројекта извршена је тек – у трећем периоду рада на настанку Речника – после завршетка Другог светског рата. Темељне одреднице садашње физиономије Речника утврђују се, у ствари, другом огледном свеском (из 1944. године), уводним текстовима Р. Бошковића, Ј. Вуковића и К. Тарановског. Јер, док је Новаковић задатак будућег речника видео у извлачењу на светлост дана свега вредног што се у језику народном и нарочито књижевном наводи – с основним циљем да се арсенал изражајних моћи обогати, а стил негује, уздиже и прилагођава савременим захтевима, а пре свега изградњи („кристализацији“) модерног и монолитног литерарног израза за белетристичке и разноврсне стручне потребе – у белићевско-бошковићевским идејама преовладава *лингвистичка концепција*. Та се концепција, по речима Р. Бошковића,²⁶ очитује у примени „принципа савремене лингвистике, углавном савремене лексикологије, на лексички фонд нашега 'позитивног' речничког материјала. Или другим речима ... по облику – она [огледна свеска – Е. Ф.] је инвентар речи књижевнога језика (говорнога, књижевничкога, без такозваних књижевничких 'хапакса' и тако званих или тако рђаво названих, књижевничких атктуализација) и народнога језика; по садржини – она је лексикографска анализа свих тих речи с нарочитим обзиром на стилистичку атмосферу наше језичке данашњице“. А та „општа и главна одлика овога Огледа – лингвистичка концепција његова“, објашњава даље Бошковић, уочљива је „по свему: и по одабирању материјала, и по начину одређивања значења, и по начину ређања значења, и по стилистичкој перспективи, и по граматичкој перспективи, и по критеријумима по којима су пропуштане поједине граматичке категорије, и по фразеологији и по свему другоме“.²⁷

С овим ставовима саглашава се и А. Белић напомињући: „да су речи и примери ... одређивани према њиховој општејезичкој вредности, а по е-

25 Иванић, на пример, предочава да је „речничка грађа углавном из књижевних и научних дела, као и из пословних списа“, будући да се у њима „обелодањује садашњи српски ... језик“, док је „скупљање чисто народних речи ... чињено у главном, зато, да би се попунила и проширила основа“, осим тога, Иванић упозорава да су, за разлику од Вука и Даничића, изостављена властита имена (остављена су за посебне речнике) – е „да би се тиме дало што више места општим речима“; помиње да је било дилема и око „три изговора старог гласа јат – југозападни, источни и западни“, али да се „Одсек одлучио за источни ... не руководећи се, при томе, ... ни ауторитетима В. Ст. Караџића, Ђ. Даничића и др., који се ... изјаснише ... за југозападни“; у наставку Иванић образлаже и потребу да се у Речник унесу и „туђе речи“ „особито из народа, с којима је српски – долазио, а и сад долази, у разноврсне везе“, те „с тога и у овом речнику мора бити места туђим речима“. Али, зато, Иванић, вели да је опште значење речи „тумачио српским речима, а не немачким и латинским, као у Караџића, или само латинским, као у Даничића“ с обзиром на то „да ће сви Срби, без разлике знања туђих језика, разумети само ово српско тумачење“. А што се граматичких података у речнику тиче – „граматичку страну појединих речи сматрао сам“, вели Иванић, „као споредну“, а како „српска терминологија није још сасвим уједначена“, то „бојећи се пометње задржао сам само латинску“, пошто је „она знана у свим српским образованим круговима, којима ће, у главном, и бити упућен овај речник“ (о.с. стр. IV до VI Огледног издања бр. 1).

26 Исп. Огледна свеска РСА, Београд, 1944, стр. IX.

27 Исто, IX.

стетској тек на другом месту. Исто тако да им је увек даван језички опис, а никако енциклопедијски”.²⁸ Овакав, примарно научно-лингвистички принцип у анализи и лексикографској обради задржан је као темељно опредељење и до данас.

* * *

Завршна и најзначајнија фаза у утврђивању лингвистичке и лексикографске обраде Речника мора се, међутим, везати за период после завршетка Другог светског рата и за име Александра Белића, дугогодишњег руководиоца, управника и директора Одсека и Института, као и за делатност његових најближих сарадника.

О свим важним питањима, почев од поновног пребирања по грађи која је раније сакупљена, завиривања у основне изворе и проверавања њене употребљивости и довољности, попуњавања учених празнина, сређивања старе и приновљене лексике па преко исцрпљујућих расправа до суштинских проблема обраде Речника имала је да завршну реч утврди ова послератна екипа сарадника.

Финалном етапом Речника бавило се неколико специјализованих тела у Институту. Општом научном проблематиком – Научни савет, а конкретним реализацијама и обликовањем материјала – редакционе комисије и, најзад, Стручни савет (образован 1953. г.) од 16 чланова Института са А. Белићем као председником. Овај последњи давао је завршна упутства и решавао сва практична и новоискрсла стручна питања која су се при завршној обради грађе јављала.²⁹

ИЗРАДА ЛЕКСИКОГРАФСКИХ УПУТСТАВА ЗА РЕЧНИК САНУ

Сва ова саветовања утрла су, по речима А. Белића, пут ка изграђивању „праве школе за сараднике”, јер су се на попршту за расправу претресала сва системска питања, од научних до техничких. Осим закључка произашлог из ових расправа – да би било корисно издати нову огледну свеску Речника, неоподно је било све усвојене закључке и лексикографска правила рада канонизовати, односно преточити у стручно конципирана упутства за обраду, којих се имају држати сви сарадници на изради речничког текста. Ово је било утолико значајније што се радило не само о методолошким пропозицијама обраде речника већ и о својеврсном кодексу погледа и начела лингвистичке науке примењених на нашу лексикографију.

Вредно је, отуда, посветити у овој прилици неколико речи управо тим Упутствима која – иако интерног карактера, намењена обрађивачима и сарадницима Института – представљају, као што смо рекли, својеврстан збир

²⁸ Увод, XX.

²⁹ О томе и другим детаљима в. А. Белић, Увод (XXI) и Б. А. Живковић (исто).

лингвистичко-лексикографских начела наше науке о језику, а не само пуки скуп методолошких скица за израду Речника. Будући да појединости о настанку Упутстава за израду Речника и учесницима на њиховој разради нису шире познати, желимо да и о томе саопштимо неколико података.³⁰

Водећу реч о питањима која је требало решавати имао је, дакако, Александар Белић. Консултант и блиски сарадници у томе су му били: М. Стевановић, Г. Елезовић, Р. Алексић, М. Московљевић и неко време Р. Бошковић, који су чинили и први Научни савет Института. Ускоро су им се као стални или спољни сарадници прикључили и други језички стручњаци као: М. Павловић, Н. Половина, С. Марковић, Б. Јањић, Драгослав Илић (који је једно време доста ствари узео у своје руке), С. Матић, Милан Вујаклија и др., а из плејаде тада новостасалих научника – Ирена Грицкат, Милка и Павле Ивић и Митар Пешикан. Вредно је посебне напомене да су се међу њима први пут нашли језички експерти којима је лексикографија и рад на Речнику постала основна лингвистичка и професионална преокупација.

Они који се сећају тих времена знају да је било много спорних питања и неслагања око утврђивања ставова приликом израде упутстава за рад и методологије; сва су расправљана на седницама, којих је било такође много, а дискусије су вођене с пуно темперамента, жучи па и сукоба. Памтисе, на пример, да је нарочито проф. М. Московљевић упорно бранио своја гледишта која су често била другачија од осталих.³¹ Закључке које је Савет доносио формулисали су, опет, Никола Половина и Милан Вујаклија, али су на дефинитивној изради целокупног корпуса књиге Упутстава највише били ангажовани Ирена Грицкат,³² Драгослав Илић, а и други, нарочито Митар Пешикан.³³

30 На овом месту желим поменути да ми је неке детаље о изради Упутстава саопштила госпођа Бранислава Аранђеловић-Живковић, која је од ослобођења наопамо била дугогодишњи сарадник Института и професора Александра Белића; у време када сарадници нису бирали посао, госпођа Живковић је обављала дужности и секретара, и библиотекара Института, и обрађивача Речника. На саопштеним подацима јој се овиме посебно захваљујем.

31 Сталне и оштре сукобе М. Московљевић је имао нарочито са Д. Илићем и Б. Јањићем; међутим, Белић, који је у свим питањима пресеђивао, морао је обично дати за право Московљевићу, чији су ставови били и бољи и боље аргументовани.

32 О томе како су настајали поједини ставови Упутстава навешћу, илустрације ради, једно писмо које је проф. Белић 17. августа 1955. године упутио Ирени Грицкат (а које ми је за ову прилику љубазно дала на увид), а тиче се проблема обраде икавизама у Речнику. „Само оне икавске речи“, пише А. Белић, „остају у књижевном језику такве, којима нема замене на јевакском или екавском, иначе треба поступити: 1) Све речи у којима је јат а које имају или могу имати и икавски облик треба унети у речник и упутити на екавске облике (дид в. дед и сл.). 2) Не наводити под икавским облицима никаквих примера, већ све примере навести под екавском одредницом. 3) Наравно, највећи број примера оваких упућеница мора се узети из Вукова речи, али тамо где код Вука нема икавске варијанте, а она постоји, навести је. Ово треба унети и међу напомене у мом Уводу. Молим Вас да их Ви, заједно са Половином, стилизујете... Ја Вам нећу износити све аргументе за уношење икавизама, али је поуздано да су два најглавнија: 1) Народ заиста тако говори, па и у речнику 'српскохрватског' језика треба то рећи и упутити како треба онога ко тако говори како ће дотичну реч у књиж. језику употребити. 2) Има примера у нашем речнику с икавизмима, па их треба објаснити, а објасниће се упућивањем икавских облика као одредница на књижевне облике”.

33 Израда Упутстава, по казивању И. Грицкат, вршена је у више наврата и фаза, често су и допуњавана решењима за проблеме који су се испољавали током обраде речничког материјала. Тако, нпр. када се приликом обраде дошло до секције на слово Д и лексема „два“, „девет“ „двојина“ и других одредница истог морфолошко-семантичког круга, уочено је да се ради о сложеној проблематици и потреби да се упутствима она елаборира, а поступак њихове обраде уједначи, што је накнадно урадио М. Пешикан (исп. о томе и И. Грицкат-Радуловић, Речник Српске академије наука и уметности, Глас. ССЦЛII САНУ, Одељење језика и књижевности, књ. 13, Београд 1988, 35-36).

Ма колико да су Упутства темељно и зналачки израђена, временом се показивало да ипак има непотпуно решених појединости или да се поједине одредбе морају преуредити или допунити. Такве допуне врше се, по потреби, и данас. Оне се усвајају на седницама Уређивачког одбора, али треба нагласити да је аутор и најчешћи предлагач неопходних измена или допуна био М. Пешикан.

ОСНОВНА КОНЦЕПЦИЈСКА НАЧЕЛА РЕЧНИКА

Израдом Упутстава желело се, дакле, постићи да рад на Речнику, као колективном делу, буде уједначен у свим поступцима.

Најважније начелне поставке, према Белићевом опису,³⁴ биле су ове:

1. У Речник Академије треба да уђу, поред народних речи, и све оне које су се одомаћиле у књижевном језику од Вука и Илирског покрета наовамо; он, према томе, мора бити првенствено речник савременог књижевног, одн. стандардног језика нове епохе.³⁵

2. Речник треба да покаже — колико је која реч у употреби код писаца и у народу, одн. ако је то према грађи могуће утврдити — која је од њих добила „право грађанства”, а која је, опет — као индивидуална, неодомаћена, застарела, неправилна, покрајинска и сл. творевина — инфериорна.³⁶

3. Речник мора бити тумач значења речи наших књижевних дела; „зато ће у њему бити обрађена на првом месту семазиолошка (значањска) и синтаксичка страна речи: значења и њихова употреба у реченици”.³⁷

4. Значење речи и њихова употреба биће документовани аутентичним материјалом, пробраним примерима из писаних извора, одн. потврдама из збирки народних речи, увек са тачним навођењем свих података о извору из којег је грађа коришћена (име писца, наслов дела, број странице где се одредница налази итд.).³⁸

Из овога проистичу и друге црте:

³⁴ Исп. Увод.

³⁵ О.с. Увод, XXIII. На стр. XX А. Белић, вели: „Речник ... је, на првом месту, речник нашег књижевног језика, а тек после тога и народног језика!”

³⁶ Исп. А. Белић, Увод XXII: „Овај Речник неће бити еклектички, тј. такав у који би уредници пуштали само оне речи за које мисле да имају права грађанства у савременом књижевном језику. Јер такво поступање уредника било би индивидуално, зависило би од њихова знања, укуса и разумевања. Затим, наш је књижевни језик ипак још у постајању, тако да се не може већ сада говорити о томе које су речи добиле искључиво право грађанства”.

³⁷ А.Белић, исто XXIII и XXIV.

³⁸ У том смислу начињене су скраћенице за све изворе, а списак свих скраћеница са тачним библиографским подацима о њима објављен је у I тому Речника; извори који су касније прикључивани грађи и уношени у корпус Речника регистровани су накнадно у следећим томовима. У ређим случајевима када је за Речник узиман извор који није у Скраћеницама, уз пример су навођени сви потребни библиографски подаци. Уколико уоче случајне празнине у грађи, и ради се о поузданој речи, која је својом употребом одиста „стекла право грађанства”, сарадници имају право да их на основу сопственог сазнања унесу у Речник, а аутентичност одреднице или значења потврђују они сами или Редакција Речника (ознаком „Ред”).

5. Речник не претендује на то да буде нормативан већ да „покаже мање-више све лексичке категорије и што богатије представи све мноштво речи... језика и њихова значења. Овакав речник служи лингвистичким стручњацима као основа за најразличитија проучавања речи, њихових категорија и система, свих елемената структуре лексичког фонда.”³⁹

То, другачије речено, значи да Речник — не прописује нормативистичка правила већ исцрпно пописује и у задатим границама описује инвентар речи као елемената језичког изражавања, али и материје за језичка истраживања и обраду фундаментално-теоријских начела и појединости, таквих које могу тек послужити за осмишљавање нормативистичких образаца, у фонологији, морфологији, прозологији, у творби речи, синтакси, а и за разрешавања тешкоћа и дилема око којих постоје становита колебања или сукобљавања било у стручној регулативи било у дневнојезичкој пракси.

Тиме што је у Речнику наглашена лингвистичка страна концепције нимало, међутим, није умањена његова могућност утицаја на развијање и даље обликовање модерног литературног језика и уметничке речи, већ је чак повећана његова употребљивост у том правцу; за људе од пера, наиме, као и за све оне који теже литерарном неговању језика, он пружа и изванредне могућности за богаћење и стилистичко усавршавање израза, а за шире потребе и као тумач великог броја недовољно познатих речи, домаћег и страног порекла.⁴⁰

6. Сврха података који се у Речнику дају (такви као акценат, морфолошке карактеристике, граматичке квалификације и сл.), а нарочито квалификатива, одн. лингвистичких ознака упозорења којима се речи обележавају као: књижевне (стандардне) или мање књижевне — није, дакле, у томе да се њима фаворизује или дисквалификује постојеће језичко стање; сви подаци лингвистичко-књижевне вредности јесу оцене које проистичу, с једне стране, из података које грађа пружа, а с друге — из лексикографско-лингвистичке процене аутора Речника, засноване на (данашњем) стању актуелних језичких прилика.

ГРАЂА РЕЧНИКА КАО ОСНОВА ЛЕКСИЧКЕ ОБРАДЕ

Избор из грађе врши се селективно; речи и значења настоје се обрадити и поткрепити примерима из писаца са целог нашег језичког подручја, а води се рачуна и о хронолошким моментима: најпре се дају примери из Вука (ако их има), а затим се ређају по старини извора. Ипак, настоји се млађим

³⁹ М.Пешикан, Трећина посла на изради великог Речника САНУ. Наш језик XX. св. 1-5. Београд. 1973-1974, 12.

⁴⁰ М.Пешикан, исто, 12-13.

изворима осавременили лексички материјал, а и богатије илустровати значења, при чему се, међутим, не наводи више од 6 до 7 примера за једно значење.⁴¹

Овде се, с обзиром на новонастале политичке, идеолошке и језичке прилике, а у вези с малопренаведеном назнаком: да се примери дају из писаца са целог говорног подручја нашег језика — мора нагласити следеће:

а. У време када је рођена идеја о издавању речника Академије па све до наших дана, наша наука о језику полазила је од аргумената који не споре јединство (једност) језичке заједнице оних народа који се тим језиком служе.

б. Речник САНУ је стога темељен на грађи књижевности свих бивших република нашег језичког подручја, дакле и на језичкој грађи културно-националних и геополитичких заједница и изван подручја наше данашње републике.

в. С обзиром на то да променом државно-политичких прилика није (још увек) дошло до структурне промене језичких црта и стања (већ до усвајања других термина за језик, таквих као: „српски“, „хрватски“, а на помолу су и други), Институт за српски језик, одн. сва надлежна тела Српске академије наука (међу којима и Одељење књижевности и језика) одлучили су да се рад на Речнику настави на исти начин, дакле, и на основу комплетне грађе, што значи и грађе из писаца који територијално и национално не припадају српској страни; исто тако, одлучено је да се на насловним странама Речника задржи досадашњи назив: „Речник српскохрватског књижевног и народног језика“, при чему, дакако, одредбу „српскохрватски“ никако не треба (а то није ни до сада требало) тумачити као: језик „српски“ и језик „хрватски“ (два посебна језика или: језик Срба и Хрвата или сл.), већ као термин за језик свих оних (народа) који се оним што се до скоро под тим именом језика подразумеваало — и данас служе.

Лингвистичка концепција, која је надвладала Новаковићево мишљење да избор лексичке грађе за речнички корпус треба вршити по естетско-књижевном критеријуму,⁴² увела је у том погледу принцип „језичког критеријума“, како је наглашавао Р. Бошковић,⁴³ то је, по њему, требало да значи да је „наш књижевни језик уопште, а напосе — његов књижевнички, песнички, говорни, пословно-административни, научни, стручни и новинарски стил ... језик наше цивилизације, израз нашега духовнога и друштвенога живота

41 Има мишљења да је илустративни материјал грађе готово значајнији (нарочито за научне сврхе) од лексикографске дефиниције и стратификације, па би се могли издавати речници само са грађом и без дефиниција. Речник САНУ није, међутим, тако замишљен, а није предоређен само за научне потребе. Уосталом, исцрпније објављивање грађе умногостручило би обим Речника (који је и овако релативно обиман), значајно продужило његово излагање и увећало трошкове.

42 Исп. његово упозорење да „само академици и књижевници“ треба да процене „шта по закону српског језика“ може ући у речник (II. 87).

43 Исто, X.

новијега и најновијега времена; језик занимљив са сваке стране: и лингвистички, и социолошки и књижевно.”⁴⁴

Сходно таквом обрасцу мишљења, Речник, у начелу, не порпушта ни једну лингвистички занимљиву лексичку творевину, без обзира на њену књижевнојезичку коректност и стандардизацијску „правилност”;⁴⁵ ту ће се наћи и асемантичне речи „нејасног значења”, „тамно” постања, необичајених или чак необичних констелација, уколико за то постоје лингвистички оправдани разлози, дакако увек и уз одговарајућа стручна упозорења о томе. Речник региструје, наиме, све што доноси стандардна и нова лексика (као год и прикупљена дијалекатска) а може да занима језичке проучаваоце или, с друге стране, да читаоцу затреба за разумевање значења непознатих речи употребљених било у старијим било авангардним делима, било пак да му скрене пажњу на реалну, употребну, синтаксичку или стилистичку вредност речи.

У речнику овога типа наћи ће се осим стандардних лексема и разноврсне изведенице, сложенице и послусложенице, ономастичка грађа, речи из загонетки и бројаница и сл.

Разуме се да у томе, као што смо већ имали прилике да напоменемо, треба узети у обзир померљивост и променљивост критеријума по којима се ванстандардне лексема и речи специфичних језичких особености у време њихове лексикографске елаборације квалификују. Ово се посебно односи на тешкоће са којима се обрађивачи носе у разрешавању честих дилема о томе да ли лексичка образовања спадају у језичке новаторије, индивидуалне импровизације, покрајинску (супстандардну) творевину, необичне или необичајене језичке принове, изобичајене или пак неуходане речи. Квалитет извора у којима се налазе или густоћа примера у грађи не мора, дакако, бити сигуран ослонац за разрешавање дилема, па се одређења која Речник у том погледу нуди морају узети као став лексикографског колегијума или само уредника секцијске јединице.⁴⁶

ГРАМАТИЧКА ОБРАДА речи спада у природне поступке лингвистичке лексикографије. Ипак, сматра се довољним да се укаже само на основне граматикалне карактеристике лексема: врста којој припада, променљивост или непроменљивост, типологија деклинационо-конјугационих одлика, парадигматских особености (ако их има) и нарочито — акценат.

Поједина граматичка колебања захватају читаву групу облика у парадигми. То се у Речнику региструје, али без обавезе за филолошком исцрпношћу, јер је задатак Речника у првом реду семантичка разрада књижевног

⁴⁴ Исто, X.

⁴⁵ Са тог становишта, може се рећи да у језику ништа није „неправилно” (свака појава има своје системско-језичко или психолошко-језичко објашњење), али може бити „некњижевно” (супстандардно), што није лингвистички исто.

⁴⁶ Ради се о тзв. квалификаторима којима се у Речнику одреднице означавају као: застареле (ознака заст.), некњижевне (некњ.), покрајинске (покр.), дијалекатске (дијал.), необичне (необ.), необичајене (неуб.), нераспрострањене (нераспр.), индивидуалне (индив.), песничке (песн.), неодомаћене (неодом.); друга група скраћеница обележава стилистичку вредност речи/значења, као: еуфемизам, иронично, хипокористично, погрдно, вулгарно, дечије, ђачко, презриво, разговорно, фамилијарно, фигуративно, пејоративно, шаљиво и сл.

лексичког потенцијала, а не комплетнија елаборација граматичких, односно некњижевних и дијалекатско-покрајинских појава. Зато се оне показују само кад су раширеније или кад указују на особености посебног значаја.

Речник равноправно, у принципу, третира јатовске варијанте речи. Екавски и ијекавски облици се обрађују равноправно и заједно са потпуним подацима за оба облика, укључујући и напомене о некњижевним формама. Икавски се облици не наводе уз стандардне одреднице, него се на њих упућују.

Како српскохрватска акценуација спада у ред најкомплекснијих словенских прилика и уједно у домен лингвистички ни изблиза једноставних тешкоћа, ова се проблематика од самог почетка нашла у средишту пажње састављача Речника. Вуковско-даничићевски модел новоштокавске акценуације, уздигнут на степен књижевне норме, није могао, како се временом показало, постати и универзални критеријум у свим појединостима и у свим културним срединама, тим пре што се ни сви говори са новијим четвороакценатским системом и постакценатском дужином нису увек слагали са књижевном прозодијском нормом, изведеном из Вуковог говорног модела. Непоклапања и одступања од тог модела у неким правцима су се укоренивала у говору кругова образованих људи, што се, дакако, није могло игнорисати, поготово када су оне постале типичне и за најзначајније културне центре (Београд, Нови Сад и др.). Од вуковско-даничићевских принципа задржана је темељна оријентација која се огледа у наслањању на основна правила новоштокавске акценуације,⁴⁷ али утврђивање дефинитивне норме није изведено у свим појединостима ни до данас. Уосталом, промене су понекад тако динамичне да их није лако на време ни регулисати системски.

Лексикографиа не остаје у тој ситуацији ништа друго до да се, начелно бар, придржавају Вуковог акцента као незаобилазног, и да га у Речнику респектују, док се акценатске иновације такође региструју, али знатно опрезније.

Појаву стандардних акценатских дублета, који се јављају у номиналном облику одреднице, а имају системски карактер, тј. протежу се на одређени творбени тип, Речник региструје равноправно, мада се углавном не наводе више од два акценатска облика; ако је једна акценатска варијанта главна, споредна се наводи у загради; као главна и прва се даје она која више одговара Вуковом и Даничићевом систему, односно која је у бољем односу према општим принципима наше савремене акценуације.

Посебну тешкоћу за разрешавање представља све раширенија појава продирања и укоренивања у стандардни језик акценатских појава које се противе управо основним нормама новоштокавске акценуације.⁴⁸

Поприште колебања и становитих недоумица лексикографу намеће и масовни продор нових сложенца (типа *електропривреда*, *вишестраначки*, *послератни*, *једнонационални* и др.) које се данас увелико изговарају са

47 Силазни акценти – само на једносложним речима и првом слогу осталих речи; узлазни акценти само на вишесложним речима, на свим слоговима осим на последњем; дужине – само иза акцентованих слогова.

48 Једна од најраширенијих појава је, на пример, силазни акцент ван првог слога у речима типа: командант, асистент, аргумент, провокатор, кабаре, Македонија и др.

непренесеним силазним акцентима основне речи. У свим таквим и сличним случајевима обрађивачи Речника, силом прилика, бивају принуђени да се изјасне о акценту не само тамо где има акценатских колебања већ и где системска правила значајније одступају од новије прозодијске ситуације. Принциписко поштовање духа вуковске (традиционалне) акценатске норме, не треба разумети тако да се прозодијске иновације у Речнику пренебрегавају. У којој мери се, међутим, у Речнику акцептирају иновативни акценатски процеси, могла би бити захвална тема не само за аналитичке процене већ и за подстицање стручне расправе у циљу уобличавања нових начела акценатске норме на основу данашње језичке праксе уопште.⁴⁹

Осим акцента номиналних облика одредница, наводи се, сходно типолошким одликама речи, и акценат деривационих морфолошких форми, уколико се разликују. Таква информација изостаје, међутим, код ефемерних, нестандартних, покрајинских, дијалекатских и сл. речи, као и код глагола који немају већу распрострањеност или језичку фреквенцију.

Код речи из народних говора преузима се изворни акценат уколико га је скупљач забележио и уколико не одступа од књижевне норме. Исте речи које се код појединих скупљача акценатски разликују или имају некњижевне одлике (непренесену акцентуацију, на пример) у Речнику се акценатски саображавају правилима књижевне норме.⁵⁰ Колико је оправдан такав поступак (подвргавање покрајинских речи књижевном изговору) може бити за дискусију, али нам се ни друга решења не показују бољим.

На исти се начин принципима наше књижевне норме, акценатски и облички, саображавају и речи преузете из других језика, мада се у неким случајевима, као што смо већ поменули, у подручју савремене језичке праксе уочава готово системско одступање од норме.⁵¹

ТЕРМИНОЛОШКЕ ОДРЕДБЕ

Један од првих захвата љубитеља чистоте језика, оних из „Друштва србске словесности“ (претходнице Српске академије наука) био је да се домаћи терминолошки фонд ослободи страних речи и израза.⁵² Идеја се показала несувислом, али је зато терминологија до дана данашњег остала ван могућности значајније контроле и утицаја језичке науке. Штавише, у језик

49 Примера ради да поменемо да су апсолутно супстандардни ликови са силазним акцентом ван првом слога, чак и на последњем (чак два, дакле, „смртна“ акценатска огрешења) типа: *ађутант*, *командант* регистровани у првим томовима Речника, али су у каснијима потпуно елиминисани, иако готово више и није питање да ли они данас претежу (или апсолутно доминирају) у књижевној ортоепској пракси. Дакако, комплетнија стручна преиспитивања (и евентуална научна верификација) оваквих појава, које, по свему судећи, све више и, рекло би се, дефинитивно нарушавају основне одреднице новоштокавске акцентуације, била би за лексикографе стручно оправдан повод за веће уважавање прозодијских иновативних процеса.

50 На пример, силазни акценти ван првог слога померају се у виду узлазних ка почетку речи или се претварају у узлазне на затеченом слогу.

51 Исп. нпр.: *микрофилмовати*, *мирновременски* ... у РСАНУ, али признавање нормативности таквих облика подлеже претходној научној верификацији.

52 Исп. Гласник овога друштва из 1847, свеска I; тамо се, поред осталог, вели „*Треба ... да се речи називословне, или техничке посрбљују*“ (стр. 11).

сваким даном, напоредо с развојем духовне културе и тековина цивилизације, терминодошке речи надиру незадрживо, не само домаћег, него понајвише страног порекла.

Напоредо с развојем научних промишљања мењају се, сем тога, и значења (стручне дефиниције) терминолошких појмова. Па као год што речник неминовно заостаје за развојем апелативне лексике, тако исто, чак и више, заостаје за новинама у области појединих наука, било да се ради о речима било о њиховим приновљеним значењима.

Лакши део посла за лексикографа представља унеколико лексика народне терминологије (из области народних занатских делатности, имена биља и животиња, из народне медицине и ветерине и др.), где знатнијих промена нема. Она, међутим, сходно рапидним социолошким менама, све више постаје лексика фолклорних анахронизама и раритета.

И поред тога што је скоро немогуће иоле ажурно пратити оно што се догађа у области нове терминологије, настоје се, путем ексцерпције одговарајућих уџбеника, енциклопедија и терминолошких речника, попунити неминовне празнине у грађи и регистровати бар фреквентније речи из најпопуларнијих научно-стручних области.

При томе ваља нагласити да Речник САНУ нема амбиције, а ни могућности да задовољи потребе струке чију терминологију узима (физика, математика, биологија, медицина, наука и техника у најширем смислу), јер је то задатак посебних терминолошких речника и публикација; он се, сходно утврђеним начелима, ограничава само на оне термине који улазе у склоп „општег језика”, дакле на оне који су у широј, лаичкој, колоквијалној употреби и не премашују значајније домете општег, средњошколског образовања. У ствари, и ови домети се једва достижу с обзиром на то да се оквири опште образованости из дана у дан проширују, а са њима и нова терминологија.

Упозорити треба и на то да уношењем ових речи у Речник лексикограф не врши и њихову језичку диференцијацију или квалификацију, већ само настоји да прикаже фактичко постојање термина, а ствар је посебне сарадње језичких стручњака и специјалиста за поједине струке да (ван лексикографских подухвата, у оквиру мултидисциплинарних договора) изналазе решења и прописују (ако се то тражи) терминолошку стандардизацију.⁵³

У вези са објашњавањем стручних термина у Речнику треба приметити да лексикограф није у обавези да се служи научно осмишљеним или модерно формулисаним уџбеничким дефиницијама (поготово ако оне просечном читаоцу могу бити мање разумљиве),⁵⁴ већ их мора на свој начин

⁵³ С осећањем немоћи присећамо се једног од закључака у преамбули Правописа из 1960. године, где стоји: „Питање израде заједничке терминологије ... је проблем који захтева неодложно решење. Потребно је израдити терминологију за све области економског, научног и уопште културног живота”. И поред значајних напора да се овоме удовољи, правих резултата нема; напори око терминологије нису, нажалост, обједињени, а томе су допринеле познате језичке (и не само језичке) размирице које су значајно блокирале „заједничке” напоре.

⁵⁴ Да наведем само баналан пример лаичке и традиционалне дефиниције речи *килограм* (као: „јединица мере за тежину од 1000 грама”) иако савремена литература оперише термином „килопонд” (речју које и није било у грађи Речника, па је у њему и нема).

симплификовати настојећи да одговарајућом лексикографском дефиницијом јасно саопшти суштинске одлике и обележја појма.⁵⁵ Ипак, научна дефиниција не мора изостати. Она се може цитирати у оквиру извора којима се лексикографска дефиниција илуструје.

За правилно тумачење садржаја стручног термина, често је неопходна непосредна консултација и сарадња лексикографа са компетентним стручњацима из одговарајућих области науке. Таква сарадња постоји и она је успостављена већ од припрема за први том Речника, мада се практично своди на више-мање неформалне и спорадичне контакте. Изразити утицај стручњака на обраду термина захтевао би, међутим, њихово знатније и осмишљеније организовано ангажовање.⁵⁶

ОНОМАСТИЧКА ГРАЂА

За разлику од првих покретача идеје о изради Академијиног Речника, у дефинитивној верзији усвојено је опредељење да се у њега уноси и ономастичка грађа. То се односи првенствено на лична имена, надимке и презимена (нарочито она засведочена на терену, а обазривије се преузимају она која се налазе само у књижевним делима, јер могу бити „исконструисана”), на топономастику (географска имена), етнике и сл. С обзиром на огроман број оваквих речи, који би могао критично угрозити обим Речника, неопходна је селекција материјала. Преузима се све из Вуковог Рјечника, а иначе само оно што представља нарочит значај са културолошког или лингвистичког аспекта.

Од имена животиња региструју се само она која су настала од њихових телесних или других особина, а одомаћена су као називи.

ОПШТЕ РЕЧИ (АПЕЛАТИВИ)

Велики описни речник-тезаурус, какав је РСАНУ, до пуног изражаја долази колико богатством лексике и мноштвом прикупљених речи толико и више — систематизованим описом њихових употребних вредности и лексич-

⁵⁵ Уосталом, пошто се научна сазнања стално проширују, може се рећи да су научне дефиниције стално подложне променама.

⁵⁶ Одређеније идеје о томе на који начин би експерти појединих струка могли допринети коначној обради терминологије и у чему би се састојало њихов задатак изнео је М. Пешикан у чланку Десет томова Речника САНУ, ИЈ XXIII/3-4, Београд 1978, 90-92, али се његов предлог завршио само на томе. О обради термина у РСАНУ исп. и А. Белић, Увод. XXXIV-XXXV. Можда нешто о целој ствари казује и податак да су имена „стручних консултаната” (за астрономију и математику, агрономију, биологију, зоологију и ботанику, за медицинске, музичке, техничке, војне и друге термине) изричито наводе у првом тому, у другом се њихова помоћ само констатује, а списак имена поново се појављује тек у 11. књизи Речника, затим у 12. и 13. (али у знатно смањеном броју), док се у 14. књизи уместо списка имена вели само толико да су „консултовани поједини стручњаци из САНУ и њених института”.

ког значења, дакле, речничком обрадом семантичких десигнативних и коно-
тативних вредности речи.

Овде треба, међутим, указати на то да су домети овога речника, а самим
тим и систем дефинисања семантичке стране речи, у границама традицио-
налних образаца лексикографије, дакле, у оквирима обраде која се више бави
дескрипцијом него прескрипцијом, или другачије речено – Речник више
описује него што *прописује* како и шта треба у језику да се употребљава;
њима се одсликава стање лексике у језику, а не одређују експлицитно књи-
жевно-стандардизацијска мерила регуларности.

Већ и летимичним прелиставањем лако је запазити да у систему обра-
де речи постоје разлике између првих и каснијих томова Речника. У првима
се дефиницијске јединице стилизују јасно, али знатно концизније. Хијерар-
хијска схема семантичких класификација подвргавана је тежњи да обим
Речника не достигне превелике размере, а његова израда не потраје сувише
дуго.⁵⁷ Следствено овим идејама, значењска разрада речи у првих неколико
томова је и мање изнијансирана, дефиниције су сажетије, а примери штед-
рије и концизније навођени.

Током времена се од ове „минималистичке” концепције све више
одступало, тако да се данас, сем лимитиране употребе контекста (који не
премаша шест примера), обрађивачи не ограничавају у разради значењских
појединости. Више се обраћа пажња и на стандардну и супстандардну мик-
росемантику као и на специфичну метафорику, како у колоквијалној употре-
би тако и у култивисаном говору и уметничкој речи.

Задатак лексикографа не исцрпљује се само идентификовањем логич-
ке семантике и тумачењем фигуративних значења (уз разликовање фигура-
тивног *значења* од фигуративне *употребе*); осим најдиректнијег указивања
на семантички факат, следују, по потреби, информације о граматичко-семан-
тичким и/или синтаксичким вредностима лексеме; понирања у дубинске
слојеве теоријске лексиколошке анализе, међутим, изостају,⁵⁸ што и није
задатак овог речника.

Настоје се, у складу са лингвистичком оријентацијом Речника, апсол-
вирати и специфичне одлике речи, такве као морфолошко-деривационе или
рекцијске особености и синтаксичке карактеристике значењских компонен-
ти, а у мањој мери или никако – колокативне спојивости, на чему, иначе,

57 Помишљало се на речник од неколико томова; Т. Маретић је сматрао да речник не сме да
има више од четири књиге, док је А. Белић исказао „жељу Управе Института да сваке године
буде штамана бар по једна цела књига” (исп. Увод XII и XXII) и наду да ће цео посао бити
завршен до пред крај овога века. Показало се да су обе ове идеје, одн. жеље морале остати
неиспуњене. Речник ће засигурно премашити 30 томова и границе XX века, јер је до сада за
израду и штампање једног тома једва било довољно и две и по године мукотрпног рада, док су
тренутне околности за објављивање већ готових томова рукописа још теже.

58 О проблемима ове врсте исп. И. Грицкат-Радуловић, Проблеми описне лексикографије, Глас
САНУ ССCLII, кн. 13, Београд 1988, 7-13.

модернији лексикографски приручници заснивају чак своју основну концепцијску линију.

Захваљујући стеченим искуствима и пракси да се допунама или изменама у методолошком поступку реагује на све оно што се током рада испостави као приновљени проблем, могуће је данас говорити о већ солидно изграђеној лексикографској школи Института за српски језик САНУ.⁵⁹

Како у овој прилици није могуће оцртати ни најбитније њене црте, поменућемо само неке принципе дефинисања речи:

– дефиниција, начелно, треба да буде језгровита и јасна, али и семантички информативна; она мора узети у обзир сва релевантна диференцијална обележја; она и семантички, и синтаксички и стилистички мора функционисати тако да у илустративном контексту може бити стављена место одреднице; мора имати довољно оних селективних значењских компоненти које обезбеђују да се појам не само тачно разуме већ и да се не схвати шире, с могућношћу да се односи и на нешто друго;

– није допуштено дефиницијске јединице свести на једну реч, одн. на синонимске еквиваленте; у дефиницији се не може употребити одредница, као што ни различита (под)значења исте речи не могу бити тумачена истим речима;

– дефиниција се граматички и синтаксички мора поклапати са граматичким и синтаксичким својствима одреднице, или се на разлике међу њима мора упозорити поступком по утврђеним правилима;

– уколико су нужна упозорења стилске, техничке, стручне или друге природе, на њих се указује посебним квалификаторима или изричитим објашњењима, зависно од случаја, а према правилима интерних Упутстава;⁶⁰

– у одређеним случајевима, уместо описне дефиниције врши се *упућивање* на другу реч-одредницу (скраћеницом в./иди/); зависно од случаја, *упућивање* се врши или на сва значења друге речи или само на она за која, према грађи, постоји међусобно поклапање.

Упућивање се врши у неколико категоријских случајева:

– када је реч на коју се упућује боља са стандардног, одн. књижевно-језичког гледишта (фреквентнија, фонетски или облички исправнија), чиме се, уједно, тој речи даје предност у односу на упућену; у том случају значењска гранања и дефиницијске јединице дају се код стандардне речи, а упућена лексема се одговарајућим квалификаторима означава као нестандартна (покрајинска, дијалекатска, неправилна, необична, неодомаћена, неубичајена и сл.) реч (или значење) у складу са утврђеним правилима и

⁵⁹ Ирена Грицкат-Радловић сматра да се наша лексикографска школа као „веома самосвојна“ уобличила у време редакције IV-V тома Речника; исп. Речник српске академије наука и уметности, Глас СССЛII, књ. 13, Београд 1988, 35-36.

⁶⁰ У случају значајнијих промена у дојакотној методологији, а на које би требало изричито упозорити, допунска објашњења се публикују у оквиру првог наредног тома Речника. Исто се чини приликом допуњавања извора и скраћеница. Тако је првобитни списак извора и њихових скраћеница допуњен додатком за изворе из грађе Матице српске/хрватске који је објављен у 7. тому Речника (стр. VII-XI), док су комплетирани и допуњени извори и њихове скраћенице поново штампани уз 8. књигу Речника (стр. 1-90), као и списак техничких скраћеница (стр. 91-93).

критеријумима, док се илустративни примери дају уз сваку одредницу посебно;

– од овога треба разликовати случајеве упућивања речи међусобно једнаких књижевнојезичких вредности. Да би се избегло понављање дефиниција и добило на уштеди простора, у таквим се случајевима семантичка обрада врши код речи која је прва по азбучном реду, а оне које следе се на њу упућују; упућивање се, међутим, не врши на речи које се не налазе у истом тому да би се читалац поштедео претурања по разним томовима;

– упућивање се, по правилу, врши директно, а не на лексему која је и сама упућена на другу (избегава се тзв. ланчано упућивање).

У оквиру општих речи поменимо и тзв. *граматичке* (граматикалне) речи. Оне се од других одликују тиме што се не дефинишу логичком већ граматичком дефиницијом. То су изведене речи: глаголске именице од несвршених глагола (типа „писање”, „читање”, „учење”), именице са суфиксалним наставком -ост (типа: „образованост”, „неукост”, „застарелост”), највећи број тзв. придева односа изведених наставком -ски, (-чки, -шки) у мушком роду (као „београдски”, „занатски”, „допунски”), деминутиви и аугментативи (типа: „цветић”, „столић”, одн. „књижурина”, „главетина”), прилози изведени од описних придева и сл., јер се њихов семантички потенцијал своди на везу са речима од којих су граматичком деривацијом настали,⁶¹ одн. на речи са којима ступају у детерминативну везу. Таксативно набрајање конкретних значењских реализација представљало би баласт за Речник без веће практичне вредности за кориснике.

Код речи страног порекла даје се и податак о *етимологији*. При томе се наводи језик из којег је реч у нас примљена; уколико се не може утврдити посреднички језик, наводи се изворно порекло. Код речи које су сасвим одомаћене, распрострањене као интернационализми (типа *килограм*, *политика* и сл.) податак о етимологији углавном изостаје. Напомене о пореклу дају се само код основних речи, док код изведеница изостају.

Уз сва настојања аутора, етимологија ипак није јача страна Речника САНУ. То проиходи из чињенице да етимологија у нас као наука нема дубље корене.⁶² Систематичније се подаци о пореклу речи наводе од IV тома, а сарадња са специјалистима за друге језике углавном се сводила на туркологе.⁶³

У границама појединих речи, упоредо са разрадом основних значењских нијанси, реалних и сликовитих, обрађују се и устаљени лексички

⁶¹ Известан приговор могао би се ставити на обраду односних придева; с обзиром, међутим, на то да су ту значењски преливи колико танани толико и неисцрпни услед неограничених могућности „односа” одреде према различитим појмовима (из којих израстају и посебне семантичке нијансе), детаљнија разрада њихова значила би велико, а не увек и сврсисходно оптерећење Речника.

⁶² На етимологији се у нас озбиљно ради тек откако је пре неколико година, под руководством П. Ивића, у Институту основан Етимолошки одсек. Како је цео подухват још у припремној фази, озбиљнији и комплетнији резултати се тек очекују; у границама својих могућности, сарадници Одсека већ и сада учествују у утврђивању етимолошких појединости Речника.

⁶³ Контролу етимологије турцизама вршили су, најпре, Мехмед Беговић, затим Тодор Маневић (до десете књиге) и Дарко Танасковић (од 10. тома надаље), а талијанизама Срђан Мусић (у 11. тому).

спојевима, изрази и пословице. Лексикографска обрада њихова врши се уз одредницу која се исказује као тежишна, централна по значењу или стабилна у фразеолошким модификацијама, док се при обради других речи из састава фразе израз региструје само као контролна секвенца и упућује на тежишну одредницу, ону уз коју је израза обрађен.

Мора се при овој упозорити на то да је обрада израза као речничких јединица специфичан и сложен проблем. Лексикограф је ту суочен чак и с основним питањем – шта од онога што се у грађи налази издвојити као израз. То је, у ствари, проблем који је и предмет теоријских лингвистичких промишљања, а за која се не нуди јединствен и увек прихватљив образац.⁶⁴

Лексикографима је отуда пало у удео да та и таква теоријска питања практично решавају у свакодневном сусрету са језичким материјалом. Може бити да ће накнадне анализе изрећи неједнаке оцене о овој страни речничке обраде, али неће моћи бити незапажено да је (1) у њему сакупљен највећи број израза, изрека, пословица и других устаљених идиоматских образовања и (2) да је лексикографским поступком извршена својеврсна инхерентна лингвистичка класификација фраземске материје која може послужити за нова теоријска осмишљавања, поред тога што су (3) идентификована лексичка значења која изрази као врста идиома у нашем језику имају.

ПРИМЕРИ КАО ИЛУСТРАЦИЈА ЗНАЧЕЊА

Сва значења се, по правилу, илуструју примерима из писаних извора, одн. из збирки речи. Примери се наводе апсолутно дословно (уз евентуална скраћивања, што се изричито назначавача), без измене у правопису, интерпункцији или језику (преносе се и штампарске грешке из изворног текста) и по хронолошком реду; води се рачуна о томе да примери буду их свих предела или књижевних средина у којима се реч јавља. Начелно се ипак не наводи више од шест до седам репрезентативних потврда, што најчешће чини само веома ограничен избор из грађе.

Запажа се да понеки пут међу листићима нема (довољно) примера управо за најобичнија значења речи. Ексерптори и исписивачи грађе, у настојању да не превише нарочите значењске нијансе речи, пропуштали су каткад да забележе најраспрострањеније и најобичније значење. У таквим случајевима врши се накнадно пребирање по изворима или се као потврда наводи ознака *Ред.* (Редакција Речника).

⁶⁴ Неслагања постоје чак и око термина за такве језичке јединице; у оптикају су: *фраза, фразем, фразеолошка јединица, фразеологизам, израз, идиом* и др.

АУТОРСТВО У РЕЧНИКУ САНУ

Речник САНУ се од првих дана израђује као заједничко, коауторско дело. Основне правце у раду утврђује Уређивачки одбор, који чине сви уредници Речника.

Први том (објављен 1959. године) потписао је Александар Белић у својству главног уредника, а прву уредничку екипу сачињавали су: Милош Московљевић, Михаило Стевановић, Миливој Павловић и Радомир Алексић. Овај том је рађен заједничким снагама и зато нису наведени (ко)аутори појединих речничких фаза и секција.

После смрти А. Белића (26. фебруара 1960), функција главног уредника није никоме додељивана, а уређивачка компетенција пренесена је на цео Уређивачки одбор.

Једна од првих одлука Уређивачког одбора била је да се у обради Речника примењују одредбе новог, тек објављеног Правописа (из 1960. године) и да се, за разлику од става изнетог у Белићевом Уводу за I том, настави са прикупљањем нових речи и да се новоприкупљени материјал sukcesивно уноси у текстове Речника све до предаје рукописа у штампу.⁶⁵

На челу списка чланова Уређивачког одбора је све до десете књиге навођен М. Стевановић, директор Института; од једанаестог тома надаље „одговорности које по важећим прописима не могу сносити сами уредници појединих делова текста, односно колективно уредништво, преузима тадашњи председник одбора др Митар Пешикан,”⁶⁶ који је ту позицију у Уредништву задржао и током израде следећих томова Речника (до сада објављено укупно 14).

Уређивачки одбор чинили су уредници књиге, уредници појединих секција текста (млађи уредници) и неки од помоћних уредника.

Уредници Речника у првих 14 до сада објављених томова били су: Алексић, др Радомир; Бабић-Вујанић, мр Милица; Батистић, др Татјана; Гортан-Премк, др Даринка; Грицкат-Радуловић, др Ирена; Дешић, др Милорад; Илић Драгослав; Матијашић Фахра; Московљевић, др Милош; Николић, др Берислав; Николић, др Мирослав; Павловић, др Миливој; Пешикан, др Митар; Симић, мр Милорад; Следојевић, др Петар; Стевановић, др Михаило; Радовић-Тешић, мр Милица; Тешић, мр Милосав; Фекете, др Егон и Цвијић, др Огла.⁶⁷

⁶⁵ Исп. о томе *Напомене уредништва* у II тому Речника

⁶⁶ Исп. одељак *Учесници у изради X књиге Речника*, стр. IV.

⁶⁷ Детаљан списак свих учесника у изради појединих томова Речника налази се у сваком тому понаособ, са исцрпним подацима о (ко)ауторском уделу.

Као што смо показали раније, историјат завршне верзије и за штампу оспособљене прве књиге Речника трајао је деценијама и био оптерећен великим тешкоћама. И други том Речника рађен је у неку руку експериментално, док је организација рада измењена и дефинитивније утврђена тек од III књиге.⁶⁸

Основни принцип израде Речника био је и до данас остао – рад у неколико утврђених вишестепених коауторских фаза: Израда прве верзије текста поверава се *обрађивачу*. Он изврши преглед свих листића речничке картотеке, упоређује податке из стручних приручника, речника и енциклопедија, и на основу свега тога даје прву лексикографску обраду речи-лексема, речничка тумачења, издваја примере за илустрацију дефиниције, проверава у оригиналном делу тачност исписаног контекста на листићу и утврђује све остале елементе лексикографско-граматичких одлика речи. Ту верзију текста, уколико је потребно, дорађује и евентуално преуређује други сарадник - *помоћни уредник*, који поново прегледа целокупну картотеку грађе која се односи на дату секцију; овај поступак примењује се углавном код млађих, још недовољно искусних сарадника или кад се ради о лингвистички сложенијим секцијама. Тако уобличен текст подвргава се у потоњој фази – *основној редакцији*. Основни редактор је и основни коаутор одређене секције, јер његова интервенција и дорада (или прерада) текста представља завршну, дефинитивно уобличену и за штампу утврђену верзију. Пре тога, текст основног уредника долази још у руке два до четири *суредатора* (ранга уредника књиге) чији се задатак своди на стављање евентуалних напомена и предлога за уклањање уочених превида, уједначавање коауторског поступка и сличних примедби. Са суредакције рукопис се поново враћа основном редактору, који на основу добијених напомена суредатора утврђује коначну верзију своје секције за штампу. Све то ће на крају проћи кроз руке техничког уредника који врши проверу системске уједначености у оквиру књиге и врши за штампу потребна техничка обележавања и упозорења.

Рукопис свакога тома подлеже усвајању од стране Одељења језика и књижевности САНУ, а на основу *рецензије* академика које одређује САНУ. Од XI књиге па надаље (до објављеног XIV тома) рецензенти су били академици Милка Ивић и Павле Ивић.

ЗАВРШНЕ НАПОМЕНЕ

Да лексикографија спада у најкомплексније лингвистичке области опште је познато и признато. Лексикографом се не постаје у школској клупи; школа лексикографије се учи и лексикограф се формира кроз рад, с тим што се тог посла, с изгледом на успех, може подухватити само успешан филолог,

⁶⁸ Исп. о томе детаљније: М. Пешикан, Трећина посла на изради великог речника САНУ, 5-6.

онај који се, поред обимног лингвистичког знања мора одликовати акрибичношћу у раду, систематичношћу у послу и истанчаним језичким осећањем. Уз све то још је неопходна вишегодишња обука и лексикографско искуство да би успешан филолог постао и успешан лексикограф.

Нажалост, садашње стање у лексикографској кадровској екипи више забрињава него што охрабрује. Мало је талентованих младих стручњака високог научног ранга, а још мање оних који би се определили за овај мукотрпни посао. На видику је сасвим недовољан број оних на којима остаје свет Речника, мало да би у постојећем односу ствари могли одржати, ако не квалитет, а оно досадашњи темпо израде Речника, који је ионако на граници прихватљивости.

Академија и Институт, уз неопходну подршку државне организације и културно-научне јавности, ваљало би да се што хитније суоче с питањима о подмлађивању лексикографске сарадничке екипе. За то постоји веома оправдан повод, јер ако се на време, што ће рећи – одмах и хитно – не предузме све што је потребно, нарастање проблема може доспети до критичних граница. Сто година рада на лексикографији сасвим је довољан период да се, уз све досадашње тешкоће, у сагледавању краја овог најзначајнијег општекултурног националног пројекта – не дочека још једна јубиларна годишњица, у 21. веку.

Тренутно је Речник и у финансијским невољама. Рукописи наредних томова већ одавно чекају боља времена, она у којима ће бити новаца за њихово објављивање. У светлу опште оскудице та времена не изгледају на дохват руке.

Даља судбина Речника, међутим, не зависи само од тога. У читав сплет неповољних околности умешала се и једна цивилизацијска. Традиционална штампа, она која је омогућила да досадашњи томови Речника угледају светлост дана, одлази, по свој прилици, у музејске одаје. Замењује је тријумфално нова технологија – компјутерско издаваштво и штампа. А за такав преокрет потребни су нови напори и нови подухвати. Како се у томе снаћи, своју реч морају артикулисати познаваоци ове нове и за многе од нас (још увек) недоступне тајне.